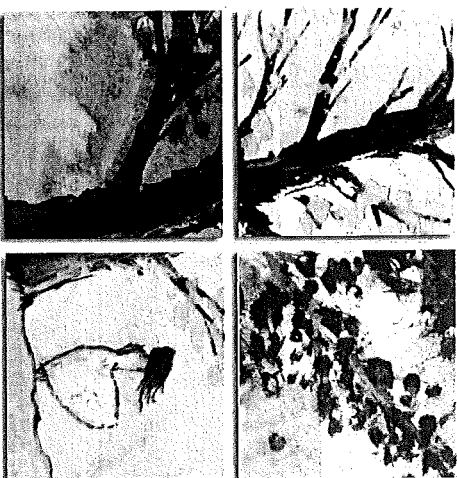

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΛΟΓΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου
Κομοτηνή, 26-28 Μαΐου 2006

Λόγος Γυναικών

Δ.Π.Θ.
Ε.Λ.Ι.Α.
ΑΘΗΝΑ 2008

ISBN: 978-960-89832-3-6

ΑΘΗΝΑ 2008

ΜΑΡΙΑ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Το δικαίωμα στη δημόσια σφαίρα:

Ο θεσμικός ρόλος των γυναικών στα λογοτεχνικά περιοδικά στην περίοδο 1909-1922.

Η διχοτομία δημόσιο / ιδιωτικό είναι κάτι που καθορίζει το γυναικείο λόγο από το 18ο αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ού σε ολόκληρη την Ευρώπη και η διεκδίκηση του δικαιώματος στη δημόσια σφαίρα είναι κάτι που καθορίζει το γυναικείο κίνημα. Στην εργασία αυτή ακολουθώ την έννοια της δημόσιας σφαίρας όπως την όρισε ο Habermas, ως το «χώρο που μεσολαβεί ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία, όπου το κοινό διαμορφώνεται ως φορέας της κοινής γνώμης», ο οποίος προϋποθέτει αστικοποίηση και αναγνωστικό κοινό.² Το αυτό το λόγο η ανάπτυξη του γυναικείου τύπου και η γυναικεία παρουσία στα έντυπα είναι καθοριστική για τη διεκδίκηση της δημόσιας σφαίρας, καθώς η παρουσία στα έντυπα βρίσκεται ουσιαστικά στην τομή δημόσιου και ιδιωτικού και η λογοτεχνική γραφή αποστέλλει το όχημα των γυναικείων διεκδικήσεων στην Ευρώπη και πιο δειά στην Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα.³

Η περίοδος 1909-1922 είναι μια κρίσιμη περίοδος για τη

1. Για μια επισκόπηση των τόσεων και αναλυτική βιβλιογραφία βλ. Jane Rendall, "Women and the Public Sphere" στο Leonore Davidoff, Keith McCllland and Elmi Váriks (επιμ.), *Gender and History: Retrospect and Prospect*, Oxford 2000, σ. 57-70.

2. Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, (transl. Thomas Burger with Frederick Lawrence), The MIT Press, Cambridge, MA, 1989.

3. Rendall, "Women and the Public Sphere", σ. 63. Ελένη Βαρέλα, *Η εξέγερση των Κορών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κασάρι, Αθήνα 2004, σ. 218-221, 281.

διαμόρφωση της θέσης της γυναικείας στην Ελλάδα. Μέσα στα πλαίσια των πολέμων (Βαλκανικών, Παγκόσμιου και Μικρασιατικού), της επέκτασης των συνόρων, της ενσωμάτωσης νέων πληθυσμών και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, ο γυναικείος λόγος γίνεται πιο εμφανής στη δημόσια σφαίρα, κυρίως μέσω της λογοτεχνίας και της εκπαιδευσης, η οποία αποτελεί την κατ' εξοχήν επαγγελματική διάδοση για τις γυναίκες.⁴ Η διεκδίκηση για τη βελτίωση της θέσης της γυναικείας την περίοδο εκείνη κορυφώνεται με την συζήτηση περί γυναικείας ψήφου στη Βουλή το 1920.⁵

Η περίοδος που εξετάζω είναι καθοριστική και για τα περιόδια: συνολική αύξηση του αριθμού των εκδόσεων, δυσκολίες στην επίθεση χαρτιού στη διάρκεια του 1ου Παγκοσμίου Πολέμου, παρκαμή των επιθεωρήσεων (π.χ. *Αρτική Ίρις* και *Παναθήναια* κλείνουν το 1915), στροφή στα αμυγώς λογοτεχνικά περιόδια και έκδοση πολλών βραχυβίων εντύπων κυρίως μετά το 1917.⁶ Τα λογοτεχνικά και όχι μόνο περιόδια γίνονται το βήμα της έκφρασης των νέων της εποχής, ανάμεσα στους οποίους υπάγονται πολλές γυναίκες, πολλές περιόδο-τες απ' ό,τι στην προηγούμενη δεκαετία.

Τα περιόδια αποτελούν βασικούς φορείς του γυναικείου λόγου την περίοδο εκείνη, όπως φαίνεται με τη σύγκριση ανάμεσα στις δημοσιεύσεις βιβλίων από γυναίκες και στις γυναικείες συνεργασίες με περιοδικά. Αν διερευνήσουμε τις αυτοτελείς εκδόσεις λογοτεχνικών έργων ή μελετών από γυναίκες την περίοδο εκείνη, θα βρούμε πολύ λίγες, και μάλλον από γυναίκες που είναι λίγο πολύ γραμματολόγικα γνωστές (Βλ. Επίμετρο). Είναι αξιοσημείωτο ότι περίπου ισάριθμα είναι τα βιβλία για παιδιά, που γράφονται από γυναίκες εκείνη την εποχή (Βλ. Επίμετρο). Η παιδική λογοτεχνία φαίνεται να αποτελεί τον προνομιακό χώρο των γυναικών. Αυτό συνδέεται με τον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας ως μητέρας αλλά με την «υποδέσμευση» αξία

της παιδικής λογοτεχνίας, σε σχέση με τη λογοτεχνία των ενηλίκων, όπου κυριαρχούν οι άνδρες συγγραφείς.⁷ Οι γυναίκες έτσι φαίνεται να γίνονται αποδεκτές ως συγγραφείς σε ένα διαφορετικό πεδίο, που επιβεβαιώνει τον παραδοσιακό τους ρόλο. Ακόμη η παιδική λογοτεχνία συνδέεται με την επαγγελματική ενσωμάτωση με την εκπαίδευση.⁸

Η έρευνα στα περιόδια της εποχής αναδεικνύει πιο λεπτομερώς τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες διεκδικούν θέση στη δημόσια σφαίρα, μέσα από τη γραφή, κυρίως τη λογοτεχνική. Η εργασία μου βασίζεται σε έρευνα σε περιοδικά της περιόδου 1909-22, τα οποία περιέχουν λογοτεχνική ύλη σε ένα μεγάλο ποσοστό.⁹ Ερευνήθηκαν περιοδικά της Αθήνας, της Αλεξάνδρειας και της Μικτής Ασίας (Ζητούρης, Κυδωνιά). Τα περιεσώτερα από αυτά είναι αμυγώς λογοτεχνικά ή καλυτεχνικά περιοδικά, όπως οι *Νέοι*, ο *Ποσειδών* και ο *Μανώλης Ιάσος*, η *Πανακοθήκη*, ο *Νομιάς* κτλ. Άλλα περιοδικά ανήκουν στον τύπο των επιθεωρήσεων, με άρθρα επικαιρότητας, χρονολογημάτων, αναγγελίες εκδηλώσεων κτλ, όπως η *Ελληνική Επιθεώρηση*, ή το *Πανελλήνιον*. Αυτά επίσης περιέχουν λογοτεχνική ύλη, σε ένα ποσοστό 50% περίπου. Στο δείγμα συμπεριλήφθηκε και το *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, το οποίο είναι από τα ελάχιστα περιοδικά της εποχής που δημοσιεύουν επιστημονικές μελέτες από γυναίκες, τις περιεσώτερες με θέμα την εκπαίδευση. Δεν έχουν καλυφθεί όλα τα περιοδικά της εποχής, καθώς η έρευνα συνεχίζεται, αλλά πιστεύω ότι τα περιοδικά που έχω ερευνήσει είναι αντιπροσωπευτικά των τάσεων.

Στα περιοδικά αυτά υπάγονουν συμμετοχές γυναικών, που σήμα είναι γραμματολογικά άγνωστες ως λογοτέχνιδες, κάποιες από τις οποίες γράφουν ενδιαφέροντα κείμενα. Στόχος όμως της εργασίας μου είναι να εξετάσω ποια θέση έχουν οι γυναίκες συνεργατίδες στα περιοδικά της εποχής, πράγμα που καθορίζει πως λειτουργεί ο λόγος τους στα πλαίσια των περιοδικών.

Ο γυναικείος λόγος είναι παρών στα περιοδικά ήδη από τον 19ο αιώνα. Κάποια χαρακτηριστικά των γυναικείων συνεργασιών στα περιοδικά του 19ου αιώνα, που αφορούν την έρευνά μου, είναι η

4. Βαβίνα, *Η εξέγερση των Κυριών*, 143, 230, 242-245.

5. Αδάμης, «Σημειώσεις ενός μπηγός», *Πανακοθήκη*, τόμ. ΙΘ', τ. 226-227 (Ασκ. 1919-Ιαν. 1920), σ. 85. Ο. Νέοι, «Σημειώματα: Η κα Παράδει και ο ελληνικός φεμινισμός», *Ο. Νέοι*, τ. 7-8 (1-5-1920), σ. 186. Αγγ. Κασσιόνης, «Επίκαιρα ζητήματα: Ολόκληρος φεμινισμός», *Νέα Ζωή [Ζητούρης]* τ. 3/38 (2-2-1920), σ. 39. Αγγ. Κασσιόνης, «Επίκαιρα ζητήματα: Πολύς φεμινισμός», *Νέα Ζωή [Ζητούρης]* τ. 4/39 (9-2-1920), σ. 52. Αέλος Βενέτης, «Πράγματα στη Νέα Ζωή», *Νέα Ζωή [Ζητούρης]*, τ. 14/49 (19-4-1920), σ. 221. Αέλος Βενέτης, «Φεμινισμός: Μιά στην γυναικεία», *Νέα Ζωή [Ζητούρης]*, τ. 20/55(31-5-1920), σ. 307. Πάνθη Καραφύλα, *Η Αθήνα και οι Αθήναιες*, Φυλακίτης, Αθήνα 1982, σ. 104.

6. Βλ. Χαράλαμπος Καραγιάνου, *Αθηναϊκά περιοδικά λόγου και τέχνης*, τ. Α' (1900-1926), σ. 244-326.

7. Γκάτσια Κατσαντζή, «Τι διαβάζουν τα παιδιά μας», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τομ. 3, τ. 1-4 (1913), σσ. 216-231, σ. 219.

8. Αυτό είναι κάτι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό στο 19^ο αιώνα. Βαβίνα, *Η εξέγερση των Κυριών*, 233.

9. Η έρευνα γίνεται στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «Φύλο-Πολιτικός Πίνακας ΔΣΚΤ με επιστημονική υπεύθυνη τη Σοφία Ντενίσση και με τίτλο «Η γυναικεία λογοτεχνική και εικαστική παραγωγή στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940)».

αναξήτηση νομιμοποίησης της γυναικείας συμμετοχής, η ευθεία χρήση ψευδωνύμων, οι άδηλες γυναικείες συνεργασίες και η σύνδεση της γραφής με τη χειραφέτηση,¹⁰ Αντίστοιχα, η προδότηση του γυναικείου λόγου, όπως φαίνεται από τη διαμάχη του Ροΐδη με την Καλλιόπη Παρθέν σχετικά με «τας γράφουσας Ελληνίδες», καθορίζεται από την αντίληψη ότι η γυναικεία γραφή πρέπει να διακρίνεται από τα χειροκρηστικά του φύλου (αετιότητα, χάριση, ποιητικότητα).¹¹ Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι ο όρος «γράφουσας Ελληνίδες» καθόρισε και στις επόμενες δεκαετίες τις γυναικείες συνεργασίες των περιδικικών, καθώς είναι μια φράση που χρησιμοποιείται από τους συντάκτες των εντύπων για να χαρακτηριστούν τις συνεργάτιδες.¹²

Σήμερα οι φιλολογικές σπουδές στην Ελλάδα στρέφονται στην έρευνα των περιδικικών ως ενιαίων μικροσυστημάτων, θεωρώντας όλες τις συνεργασίες καθοριστικές για τη φρασεολογία του εντύπου.¹³ Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζονται ο λόγος και η θέση των γυναικών στα έντυπα. Τα συμπληρώματα δεν μπορεί να είναι οριστικά, καθώς η έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί. Τα στοιχεία στα οποία θα βασιστώ είναι:

- α) ο ρόλος που οι ίδιες οι συνεργάτιδες παρουσιάζουν τον εαυτό τους (ψευδώνυμα, πατρώνυμα, αν δηλοποιείται και συγγενικό τους πρόσωπο, προσδιορισμός χώρου, άδηλες συνεργασίες που παρουσιάζονται ως μεταφράσεις ή επιστολές άλλων) και το είδος των συνεργασιών τους·
- β) ο ρόλος που τις παρουσιάζει το περιδικικό (σοσιατικά σημειώματα, υπέριτλοι, αναφορά στο φύλο τους, ατοκάλυψη των ανδρικών ψευδωνύμων)
- γ) αφοίμεις σχετικά με τη γυναικεία γραφή.

10. Βαρέλα, *Η εξέγερση των Κρητών*, 210-211, 218-219, 221.

11. Εμμανουήλ Ροΐδης, «Αι γράφουσας Ελληνίδες», στο *Ανακτα*, τ. Ε' (1894-1904) (εμπλ. Άλφης Αργέλιου), σ. 121-131 (πρώτη δημοσίευση *Ακρόμαχ* 28-4-1896).

12. «Ελληνίδες γράφουσας», *Παροδοθήκη*, τομ. ΙΣΤ', τ. 181 (Μάγστ. 1916), σ. 4. Ο Κριτικός, «Γράμματα και Τέχνη: Οι Σημερινές φιλολογίαι», *Νέα Ζωή* (Σπυρίνης), τ. 16/51 (3-5-1920), σ. 254. Η Αγγελοντάκας [Βασιλεία Αράρη], «Ελληνίδες Ύμνοι την συνεργασία σας», *Ναυτική Δόξα*, τ. 4 (25-2-1918), σ. 2. Αν. Ν. Μαργωνάκης, «Γράμμές από την Κωνσταν, *Ελληνική Επιθεώρηση*, τομ. ΙΓ', τ. 151 (Μάιος 1920), σ. 578-579.

13. Ενδ. Χαρούλα Ντουνά, *Λογοτεχνία και πολιτική: τα περιδικικά της αισθητικής στο μεσοπόλεμο (1922-1936)*, Καταναύτης Αθήνα 1996. Αλέξανδρος Αγριγιού, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόδηλη της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, Καταναύτης, Αθήνα 2002. Γεωργία Λαδογιάννη, *Αισθητική κρίση και κοινωνική αναξήτηση στο Μεσοπόλεμο. Η παράβαση του περιδικικού «λόγου»*, Ουπόστας, Αθήνα 1993.

Γυναικείες συνεργασίες εμφανίζονται σε όλα τα περιδικικά που εξέφρασα. Υπάρχουν ανάμεσα τους και περιδικικά με ελάχιστες γυναικείες συνεργασίες, όπως ο *Ελληνικός Κόσμος*, όπου εντόπισα αναφορές μόνο στη γυναικεία εικαστική δραστηριότητα,¹⁴ ή η *Κριτική και ποιηση* του Αποστολάκη, όπου η μοναδική γυναικεία συνεργάτις, η Μαρία Σωτηρίου είναι μεταφράστρια. Από την άλλη, στο δείγμα μου βρισκόταν και τρία περιδικικά, όπου υπήρχαν γυναικείες σε θέση συντακτικών της έκδοσης: Η *Ελληνική Επιθεώρηση*, με διευθύντρια την Ευγενία Ζωγράφου, το *Πανελλήνιον* με ιδιοκτητρία και διευθύντρια την Ελένη Κορηνοπού-Πατανά και η *Ναυτική Δόξα* με αρχισυντάκτρια τη Βασιλεία Αράρη. Καθόλου συμπτωματικά τα περιδικικά αυτά περιέχουν αναλογικά περισσότερες γυναικείες συνεργασίες και αναφέρονται περισσότερο στη γυναικεία δραστηριότητα, λογοτεχνική, κοινωνική και επαγγελματική.

Στις περισσότερες περιπτώσεις τα περιδικικά διαφοροποιούν τις γυναικείες συνεργασίες, με σοσιατικά σημειώματα, με κάποιον υπέριτλο του τύπου «Γυναικείες συνεργάτιδες», ή διαχωρίζοντας τους άνδρες από τις γυναίκες στα περιεχόμενα.¹⁵ Στον απολογισμό της και τον ένατο χρόνο του περιδικικού, η διεύθυνση της *Ελληνικής Επιθεώρησης* κάνει ιδιαίτερη μνεία στις «διακεκριμένες συνεργάτιδες».¹⁶ Αυτός ο διαχωρισμός δεν είναι πάντα θετικός, καθώς στα πρώτα βήματα του Κόσμου Σπυρίνης ο υπέριτλος «γυναικείες συνεργάτιδες» έμειναν αποκλειστικά σε άρθρα με περιεχόμενο την ομορφιά.¹⁷ Οι γυναικείες δηλαδή νομιμοποιούνταν να γράφουν και να ενδιαφέρονται μόνο για την εξωτερική εμφάνιση.

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα περιδικικά με γυναικείες συντάκτες, και ειδικά η *Ελληνική Επιθεώρηση*, είναι αυτά που υποθετούν

14. Στο Χ. Α. Κραυγιάνου, *Περιδικικά λόγου και τέχνης (1901-1940)*, τ. Α' *Αθηναϊκά περιδικικά (1900-1926)*, σ. 252, αναφέρεται η συνεργασία της Αθηνής Πατρίκου-Παυσιού με το ψευδώνυμο Άγγελος Σιβυλάδας, την οποία δεν εντόπισα στο αντίτυπο της Βιβλιοθήκης της Βουλιάς.

15. Το *Πανελλήνιον* στα περιεχόμενά του διαχωρίζει τους «συνεργάτες» από τις «εκτάκτους συνεργάτιδες».

16. «Εμμεστον Έπος», *Ελληνική Επιθεώρηση*, τομ. 9, τ. 97 (1-11-1915), σ. 1.

17. Αντιγόνη Αποστολάδου, «Γυναικείες συνεργάτιδες: ηγετικά γνώσεις: η υγιεινή της κόμης», *Κόσμος*, τ. 7 (15-3-1909), σ. 115. Σημιά ανάλογων άρθρων υπάρχουν στην *Ελληνική Επιθεώρηση* με τον τίτλο «Στήλη δια τας κούφιας: Υγιεινή της αδαίστητος» (συντάκτης), στο *Πανελλήνιον*, «Στήλη δια τας κούφιας» από την Je t' aime II, που συστηνεται ως κάποιος Πατισιού και στην *Ανατολή* [Σπυρίνης] «Γυναικεία μόδα» από τη Εύα, στην *Εθνηκή Ζωή* (1921-22), από την Αγγελί. Ανάλογες στήλες υπάρχουν σε περιδικικά παλαιής ύλης ή γυναικεία, ήδη από τις αρχές του αιώνα, όπως π.χ. στη *Βοσκογία* της Κωνσταντινούπολης.

κατά κόρον τα συστατικά σημείωματα για τις συνεργάτιδες. Στην περιγραφή αυτή ο διαχωρισμός γίνεται για να προβληθεί η γυναικεία συμμετοχή στο περιοδικό. Τα συστατικά αυτά σημείωματα παρουνιάζουν ενδιάμεσο ως προς τα χαρακτηριστικά που παρουσιάζονται προκειμένου να νομιμοποιηθεί η γυναικεία συνεργασία: Η Ευγενία Ζωγράφου στην *Ελληνική Επιθεώρηση* παρουσιάζει μόνο τις συνεργάτιδες, αναφερόντας κυρίως τη μόρφωση και την επαγγελματική δράση τους,¹⁸ ενώ η Ελένη Κοιμνηνού στο *Πανελλήνιον* παραδίδει τονίζοντας τη φιλανθρωπική ή πατριωτική δράση και αρετές που σχετίζονται με την ιδιωτική σφαιρά, όπως την καλή καταγωγή ή το γόλο της αναφερόμενης ως μητέρας, σύμφωνα με τον συντηρητικότερο χαρακτήρα του περιοδικού.¹⁹ Συγγνώμη ακόμη η νεαρή ηλικία αποτελεί θετικό στοιχείο, ως ένα δείγμα αλλαγής της θέσης της γυναίκας στη νέα γενιά, αλλά και ως μια επίκληση στην ευμενή διάθεση του κοινού.

Και άλλα περιοδικά επίσης, όταν παρουσιάζουν γυναικείες συνεργάτιδες, τις συστήνουν στους αναγνώστες τους, αναφερόντας τη μόρφωσή τους ή την ευρωπαϊκή τους εμπειρία. Έτσι παρουσιάζει ο *Κόσμος της Σμύρνης* την πρώτη του γυναικεία συνεργασία, της Ελένης Σβροδώνου, καταξιωμένης ήδη εκδότριας του *Μικρασιατικού Ημερολογίου*, που συνοδεύεται από μια θετική κριτική του Στάριανος Πιττακή, ο οποίος κάπως συγκεκριμένα αναγνωρίζει στη γυναικεία το δικαίωμα να “συναγωνίζετα προς τον άνδρα εις το στάδιον των πνευματικών αγώνων και να αναδεικνύετα νεκήτριά.”²⁰ Αντίστοιχα η δεικνυόμενη του *Πυρρός* συστήνει την Ιουλία Περούκη, τονίζοντας ότι ζει στο Παρίσι²¹ και η δεικνυόμενη του *Κόσμου* την Κρήσσα, δηλώνοντας ότι ζει στην Αμερική, θέλοντας έτσι να αιτιολογήσει τα φεμινιστικού

παραχρησμένου όρου της.²² Η δεικνυόμενη του *Ανθράκος* της Αθήνας και του *Αιολικού Αστέρα* [Κυδωνιών] συστήνει τις γυναικείες συνεργάτιδες ως δείγμα της πνευματικής ανάπτυξης του τόπου.²³ Τέλος με ανώνυμα σημείωματα η *Πανεπιστημιακή* συστήνει με θετικά λόγια τις γυναικείες συνεργάτιδες αποκλειστικά, τονίζοντας τη μόρφωσή τους και αναφερόντας προηγουμένως έργο τους.²⁴ Ακόμη και τέτοια θετική διαφορά που όμως αποτελεί μια διάκριση, με την έννοια ότι μόνον οι γυναικείες συνεργάτιδες παρουσιάζονται με συστατικά σημείωματα, υπονοώντας ότι πρέπει να νομιμοποιηθεί η γυναικεία συνεργασία, με την προβλεπόμενη προσοδότηση της συνεργάτιδος. Έτσι ο γυναικείος λόγος σηματοδοτείται από το πλαίσιο των περιοδικών ως γυναικείος, αναδεικνύοντας την ιδιαιτερότητά του.

Όλα τα περιοδικά με γυναικείες συντελεστές επιδιώκουν τη συνεργασία γυναικών και τονίζουν το γεγονός ότι προσφέρουν βήμα σε γυναίκες, έχοντας επίγνωση της αδηλητικής πρόσληψης του γυναικείου λόγου.²⁵ Η πλάνη γνωστή πρόσληψη συνεργασίας είναι αυτή που απεικονίζει η Ευγενία Ζωγράφου από τις στήλες της *Ελληνικής Επιθεώρησης*:²⁶ Αντίστοιχα, στη *Ναυτική Δόξα*, αμυνώς λογοτεχνικό περιοδικό, που δημοσιεύει κυρίως πρωτόλεια και όπου η λογοτεχνία λειτουργεί ως μέσο επικοινωνίας των συνεργατών, υπάρχει εκκλήση της αγγλισταντίστριας Β. Ατέργη με τίτλο «Ελληνίδες ζητώ την συνεργασία σας»:

«Με μεγαλύτερη χαρά και υπεργράμματα θα στολίσω τας στήλας του περιοδικού μας με προίον γράφιδος που το λαιμό σας χέρι κούρασε (sic), διότι έτσι θα δείξω ότι αι γράφουσα γυναικείες δεν είναι ανήμποροι αι σεις την Ελλάδα μας όπως νομίζαί τάγμα εγλωσσίων ανδρών...»²⁷

22. Κρήσσα, «Η σωφροναξέττα», *Κόσμος* [Σμύρνης], τ. 70 (15-11-1911), σ. 433-435, σημείωση σ. 440.

23. Μοργιά Ζάμπρα, «Ξε μια μου φίλη», *Αιολικός Αστέρας* [Κυδωνιών], τ. 2 (15-10-1911), σ. 31.

24. Ουρανία Κ. Σάββα, «Έτον Αστέρα της Αιολίδος», *Αιολικός Αστέρας* [Κυδωνιών], τ. 3 (1-11-1911), σ. 37. Ελένη Σβροδώνου, «Διάφνη και ελπίδα», *Αιολικός Αστέρας* [Κυδωνιών], τ. 4 (15-11-1911), σ. 59. Πάνος Α. Σακελιανόπουλος, «Εργάξου νεότης», τ. 5 (23-4-1910), σ. 2.

25. «Ελληνίδες γράφουσαι», *Πανεπιστημιακή*, τομ. ΙΚΤ', τ. 181 (Μαρτ. 1916), σ. 4. Ουρανία Ζαβιτατσάνου-Ζοδώνη, «Εργασ-φύλας», *Πανεπιστημιακή*, τομ. ΙΚΤ', τ. 188 (Οκτ. 1916), σ. 111.

26. Βλ. Βαβιλία, *Η εξέγερση των Κρησίων*, 218.

27. Ευγενία Ζωγράφου, «Πίλος τας Ελληνίδες», *Ελληνική Επιθεώρησης*, τομ. Γ', τ. 25 (Νοέμβρ. 1909), σ. 77. Περισσότερα για αυτό το θέμα βλ. το άρθρο της Μαργαρίτας Παλάου στον παρόντα τόμο.

27. Η Αγγλισταντίστρια [Βασιλεία Ατέργη], «Ελληνίδες ζητώ την συνεργασίαν σας», *Ναυτική Δόξα*, τ. 4 (25-2-1918), σ. 2.

18. «Η θίς Νίκα Λενθραμνή», *Ελληνική Επιθεώρησης*, τομ. 8., τ. 85 (1-11-1914), σ. 266. «Η συνουσία του εδείου», *Ελληνική Επιθεώρησης*, τομ. 11., τ. 122 (1-12-1917), σ. 381. «Βιβλία και περιοδικά: Τα *Τετραδικά*», *Ελληνική Επιθεώρησης*, τομ. 12., τ. 134, (1-12-1918) σ. 558. «Μαρίεττα Γαννοπούλου», *Ελληνική Επιθεώρησης*, τομ. 13., τ. 149 (1-3-1920), σ. 542. Μ. Π., «Τετραδικά του κλάου καιού του Ιωάννη Ζεβφού», *Ελληνική Επιθεώρησης*, τομ. 11., τ. 129 (1-7-1918), σ. 490-491. Πιλοηγείται σύντομο συστατικό σημείωμα της δεικνυόμενης που αναφέρεται στην μόρφωση της συνεργάτιδος Μ.Π.Ι.

19. Ε. Κοιμνηνού-Πατρανά, «Η θίς Ελένη Σπανδωνίδου», *Πανεπιστημιακή*, τ. 1 (2-10-1913), σ. 10. Σοφία Διός [Ε. Κοιμνηνού-Πατρανά], «Η κα. Αν. Τσοκάκη», *Πανεπιστημιακή*, τ. 3 (1-11-1913), σ. 13. Για ανάλογες επιλογές σε ανάλογα περιοδικά του 18^{ου} αιώνα βλ. Stephen Howard, “A Bright Pattern to All Her Sex: Representations of Women in Periodical and Newspaper Biography” στο Barker and Chalus, *Gender in Eighteenth Century England*, σ. 230-249.

20. Σ.Π. [Στράτων Πιττακή], «Αυλιάν», *Κόσμος* [Σμύρνης], τ. 38 (15-7-1910), σ. 279.

21. Ιουλία Περούκη, «Δίω ιστορίες», *Πυρρός*, τ. 9-10 (1-4-1918), σ. 68.

Αναφερόμενη σαφαστικά στην αθηνιακή προδημία του γυναικείου λόγου η *Ελληνική Επιθεώρηση* σε ανώνυμο άρθρο, πιθανώς της Ευγενίας Ζαργάφου, αναφέρει «ημείς αι ταπεινοί και αφιλόδοξοι του ωραίου φύλου, όπως ιστορικά μας αποκαλεί το ιατρικόν φύλο, εργατίδες της διανοήσεως» (sic).²⁸

Τις «ταπεινές και αφιλοδοξούς εργατίδες της διανοήσεως» λοιπόν, η προόβαση στη δημόσια σφάρα πρέπει πάντα να συνοδεύεται από κάποιο είδος νομιμοποίηση. Τα συστατικά σημείωματα προσέδουν μια ισχυρή νομιμοποίηση. Έχει όμως σημασία πώς παρουσιάζουν τον εαυτό τους συνεργάτιδες που δεν παρουσιάζονται από τέτοια σημείωματα. Πολλές από τις συνεργάτιδες επιένον να εμφανιστούν με το προσώπειο ενός ψευδωνύμου. Η παρόδοση των ψευδωνύμων είναι ακόμη ισχυρή εκείνη την περίοδο και πολλοί άνδρες συνεργάτες επιένον επίσης ψευδώνυμα. Υπάρχουν περιδικά όπου αυτή η τακτική είναι συνηθισμένη, όπως ο *Ανθώ*, ο *Νάγκισσος*, η *Ναυτική Δόξα*, ο *Νουμάς* ή το *Πανελλήνιον*, όπου ακόμη και η Δευθύντρια χρησιμοποιεί αρκετά ψευδώνυμα ανάλογα με το περιεχόμενο του άρθρου της. Θα λέγαμε ότι υπάρχον δύο κατηγορίες ψευδωνύμων, παραδεικνύοντας τα αρχικά ή της καταγωγής (π.χ. Ειρήνη η Αθηναία, Κρήσσα): τα ρωμαϊκά (Αμασουλίδς, Ανεμώνη, Εύα, Αμμυμών, Δαναΐς, Νίνα-Νίν, Ρεβέκκα, Μονοχή, Πενθούσα Αμαθουός, Βορσινή) και τα ανδρικά (Αλκή Θούδος, Άγγελος Σιβυλάς), με τα οποία, όπως είδαμε, εκδίδουν και τα βιβλία τους.

Ενδιαφέρον είναι και ένα από τα ψευδώνυμα της Γαλάττας *Καζαντζάκη*, Πετρούλα Ψηλοειτή, στις αρχές της περιόδου που εξετάζω, το οποίο αντιστοιχεί σε ψευδώνυμο του Νίκου Καζαντζάκη (Πέτρος Ψηλοειτής). Έτσι η *Καζαντζάκη* υποβραί όχι μόνο το όνομα αλλά και το ψευδώνυμο του συζύγου της, στηρίζοντας σε αυτόν τη νομιμοποίησή της να γράφει.

Υπάρχουν και άλλα λόγια ξυγάδια (Στέφανος και Αμμυλία Δάφνη, Πολύβιος και Ειρήνη Δημητρεσκοπούλου, Νίκος και Ζωή Λάσκαρη στη Σμύρνη, Νίκος και Αλεξάνδρα Σαντορινιάου στην Κωνσταντινούπολη). Ακόμη και όσες έγραφαν και πηγαίνον τον γάμο τους, υπογράφουν και το μικρό όνομα του συζύγου, κατά τα ήθη της εποχής. Το ψευδώνυμο απορείται ένα μέσο να διατηρήσει η λογοτέχνη την καλύτερη ταυτότητά της ακόμη και μετά το γάμο της, όπως ο Άλκης

Θούδος.²⁹ Δίγες γυναικες κρατούν και το πατρικό τους, ίσως ως δείγμα φειμασμού: Ελένη Κομνηνού-Παπασιώ, Κλεοθέη Διάρτα-Μαδάμου, πρόγραμμα που ίσως την έκανε στόχο του σαρκασμού του Καδωνοτάκη. Ανάλογη πηγή νομιμοποίησης έχουν και όσες γυναικες δημοσιεύουν κείμενα τους μόνο σε περιδικά στα οποία συνεργάζονται ή δευθύνουν συγγενείς τους, όπως η Κατίνα Αγγυροπούλου στο *Νάγκισσο*, τον οποίο δευθύνει ο Πάγκος Αγγυροπούλος, η Ζωή Αναστασιάδου – στον *Κόσμος* και τη *Νέα Ζωή* Σμύρνης όπου συνεργάζεται και ο Ι. Αναστασιάδης, η Ζωή Λάσκαρη επίσης στη *Νέα Ζωή* [Σμύρνης], όπου συνεργάζεται και ο σύζυγός της Ν. Λάσκαρης.

Άλλη νομιμοποίηση για τις γυναικες συνεργάτιδες, ιδίως των αγνώστων συνεργάτιδων είναι η δήλωση της ιδιότητάς τους (π.χ. στη *Ναυτική Δόξα*, περιδικό που δημοσιεύει κριτής πρωτόπλα, η Μαρία Σταμαθουδάκη υπογράφει ως «Διδασκάλισσα Ακουοδάκης Ρεθύμης»³⁰) και οι αφερώσεις, που δηλώνουν ότι υπήρχε ένα κίνητρο επικαιρονικής ή ένα επαγγελματικό κίνητρο πίσω από την δημοσίευση της λογοτεχνικής συνεργασίας. (Η ίδια αφερώσει το ποιημά της «εις την αγαστην μου Σοφία Αμαθιωτάκη, Διδασκάλισσα Καστελλίου Φουρνής»). Πολλές από τις συνεργάτιδες έχουν αντίστοιχες αφερώσεις, ερωτικές ή φιλικές.³¹

Η διστακτικότητα και η αναζήτηση νομιμοποίησης, που έχει διαπιστωθεί από τον τρόπο που παρουσιάζουν τον εαυτό τους κίποιες από τις συνεργάτιδες των περιδικών, καθορίζει ως ένα βαθμό και το είδος των κειμένων που δημοσιεύουν. Η διστακτικότητα είναι ανάλογη και από την πλευρά των εντύπων. Ένα χαρακτηριστικό είναι ότι κάποια περιδικά, ιδίως της Σμύρνης, καθυστερούν χαρακτηριστικά να δημοσιεύσουν γυναικες συνεργάτιδες (ο *Κόσμος* στο 21ο τεύχος, η *Νέα Ζωή* [Σμύρνης] στο 12ο, η *Ανταλή* στο 11ο), πράγμα που δείχνει ότι δεν υπάχει παράδοση γυναικείου λόγου αλλά και εντύπων, όπως διαπιστώνει και ο Σ. Κονκουτζάκης σε μια ανασκόπηση της πνευματικής κίνησης της Σμύρνης το 1914.³² Αντίθετα τα

29. Ο *Νουμάς* [Δημήτριος Τεργακουλός], «Φρανσέσκα και πρόγραμμα», τομ. 18, τ. 721 (31-1-1921), σ. 77, όπου σχολιάζει το γόλο της οικογενειακής κατάστασης στη γυναικεία πνευματική δραστηριότητα: «ο γάμος στα σπάγγα πρέπει πάντα στις αδύναμες πνευματικές σφίβες της κόρης και τις σταγόνες άκρα και τελειωτικά».

30. Μαρία Σταμαθουδάκη, «Η συμβουλή μου», *Ναυτική Δόξα*, 1 (4-2-1918), σ. 6.

31. Για τη φύλα ως ένα μέσο δημοσιότητας μιας γυναικείας σφαιράδας βλ. Βαβίκα, *Η εξέγερση των Κορών*, 221-230.

32. Στέλιος Κονκουτζάκης «Κριτικά σημείωματα. Η πνευματική κίνηση εν Σμύρνη», τ. 12/18 (23-3-1914), τ. 13/19 (30-3-1914). (η πρόση συνεχέει στο τ. 11/17 που δεν βρέθηκε).

28. «Ο Κόσμος», *Ελληνική Επιθεώρηση*, τομ. 11, τ. 130-131 (Ανγ. – Σεπτ. 1918), σ. 511.

περιοδικά της Αλεξάνδρειας φιλοξενούν γυναικείες συνεργασίες, και μάλιστα Αθηναίων λογοτέχνιδων, από τα πρώτα τους τεύχη.³³

Είναι όμως εντυπωσιακό ότι μερικά χρόνια αργότερα, το 1920, στην Ζημόνη και στο περιοδικό *Νέα Ζωή* εμφανίζεται μια δυναμική ομάδα λογοτέχνιδων (Όλγα Βατίδου, Φίλη Βατίδου, Σίτσα Καραϊσκάκη, Φωτεινή Μακρίδου, Λέλα Σιμοπούλου), οι οποίες δημοσιεύουν πολύ αξιόλογα κείμενα και στεκούνται πέρα από τα τοπικά έντυπα στην *Ελληνική Επιθεώρηση*, στον *Παντογνώστη*, στην *Εστία* της Χίου. Η δράση τους προκαλεί την ψευδώνυμη συλλογική κριτική με τίτλο «Γράμματα και τέχνες: Οι σιμυγές φιλόλογόν» στη *Νέα Ζωή*.³⁴ Είναι ενδεικτικό ότι δεν επλέγεται το γήμα «γράφουν», αλλά ένα γήμα που δείχνει μια δευτερεύουσα δραστηριότητα σε σχέση με τη δημοσιευτικότητα της γραφής. Αντίστοιχα, η αναδημοσίευση της κριτικής στην *Ελληνική Επιθεώρηση* χρησιμοποιεί τη φράση του τίτλου μου «τα φιλόλογόντα κορίτσια μας», το οποίο αναπαράγει στον παραδειγματικό άξονα τις «γράφουσες Ελληνίδες» του Ροϊδη, σε συγκριτικό τόνο. Ο κριτικός ανταποκρίνεται τα γυναικεία «εργολάκια» του παρθεύοντος με τα παρόντα γυναικεία έργα και θεωρεί τη γυναικεία λογοτεχνική παραγωγή ως δείγμα της πνευματικής ανόδου της περιοχής.

Οι ίδιες συγγραφείς προκαλούν τα θετικά σχόλια του νεαρού Λέλου Βενεζή, ο οποίος συνδέει τα γυναικεία πνευματικά εγχειρήματα με τη γυναικεία χειραφέτηση.³⁵

Η άνθιση αυτή μπορεί να συσχετιστεί με την αισιοδοξία που κυριαρχεί μετά την ελληνική διοίκηση της Ζημόνης, την ευρωπαϊκή παιδεία μέρους της σιμυγικής κοινωνίας και τη θέληση της να αναδειχθεί σε ένα ισχυρό οικονομικό και πνευματικό κέντρο της Ελλάδας. Είναι ενδεικτικό ότι το 1920 η *Νέα Ζωή* εντάσσεται στα έντυπα που ασπάζονται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

Η ποίηση είναι το πρώτο στατιστικά είδος γραφής που παρουσιάζεται στα περιοδικά από γυναίκες και άνδρες. Η πειρογραφία έ-

³³ Ο συνεργίτης παραβλέπει την παράδοση των εντύπων της Ζημόνης του 19^{ου} αιώνα (π.χ. *Βίωσι*), υπαινικόμενος την ελληνική παράδοση του δημοτισμού.

³⁴ Με τα *Γράμματα Αλεξάνδρειας* συνεργίζονται η Τολύπεια Κατσαντζή (τ. 4-5), Αιμιλία Κούτρη (τ. 6), με τη *Νέα Ζωή* [Αλεξάνδρεια] η Γούλτσια Κατσαντζή.

³⁵ Ο Κριτικός, «Γράμματα και Τέχνη: Οι Σιμυγές φιλόλογόντα», *Νέα Ζωή* (Ζημόνης), τ. 16/51 (3-5-1920), σ. 254.

³⁶ Λέλος Βενεζής, «Φεμινισμός: Μιλώ στη γυναίκα», *Νέα Ζωή* (Ζημόνης), τ. 20/55 (31-5-1920), σ. 308.

χετα δεύτερη στις προτιμήσεις. Ένα είδος, που προτιμάται πολύ από τις συνεργάτιδες των εντύπων που εξετάζω, είναι το σύντομο λιγυρικό πεζογράφημα. Το είδος αυτό των κειμένων εντάσσεται στο πεζό ποίημα, καθώς η δεκαετία που εξετάζω συμπάσκει με την περίοδο ακμής του πεζού ποιήματος.³⁶ Από την έρευνά μου στα έντυπα έχω καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η ποιότητα των συνεργασιών, ανδρικών και γυναικείων, εξαρτάται από το έντυπο και όχι από το φύλο. Η προτίμηση στο λιγυρικό πεζογράφημα, συνήθως σε εξομολογητικό τόνο και με αυτοβιογραφικό περιεχόμενο, είναι ίσως η μόνη διαφοροποίηση που έχω εντοπίσει στις γυναικείες συνεργασίες, κυρίως σε έντυπα με άγνωστος και πιθανόν άπειρους συνεργάτες. Θα αποπειρασθώ να εζημιώσω το φαινόμενο, χωρίς να έχω καταλήξει σε οριστικά συμπεράσματα καθώς η έρευνα προχωρά.

Σύμφωνα με τους κριτικούς της εποχής, η προτίμηση στο πεζό ποίημα συνδέεται με την ευκολία της σύνθεσης, και οι περισοτέρω αυτοτέλετον τους συγγραφείς από αυτού, καθώς είναι ένα δύσκολο είδος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι περισοτέρω προβεβλημένοι συγγραφείς να μην ασχοληθούν εκτεταμένα με το είδος, αφήνοντας το στους *minor*.³⁷ Ίσως, όπως οι γυναίκες στράφηκαν στην «υποδεέστερη» παιδική λογοτεχνία, αντίστοιχα στράφηκαν στο παραγλωριακό, υβριδικό πεζό ποίημα. Επαιτών, η ενσωμάτωση των εξομολογητικών ειδών λόγω στο πεζό ποίημα (επιστολή, ημερολόγιο, ονειροπόληση)³⁸ συνδέεται με τον κατεξοχήν αυτοβιογραφικό τόνο που διακρίνει τη γυναικεία λογοτεχνία της εποχής, ως ένα μέσο διαμόρφωσης της γυναικείας υποκειμενικότητας στη δημόσια σφαίρα.³⁹

Αρκετές γυναικείες συνεργασίες στα περιοδικά της εποχής είναι σχετικές με τη μετάφραση. Πολλές γυναικείες συνεργάτιδες εμφανίζονται αρχικά ως μεταφράστριες, με επανειλημμένες συνεργασίες, πριν να δημοσιεύσουν δικό τους κείμενο, πράγμα που σχετίζεται με το ζήτημα της νομιμοποίησης.⁴⁰ Υπάρχουν μάλιστα ορισμένες

³⁶ Για τον ορισμό του πεζού ποιήματος, τα υποσημειώματα του βλ. Άννα Κατσαντζή, *Το πεζό ποίημα στη νεοελληνική γλώσσα: Γενεολογία, διαμόρφωση και εξέλιξη του είδους (από τις αρχές ως το 1930)*, Διατριβή επί διδακτορίας, ΑΠΘ 2001, σ. 16-19, 69-76, 86-88, 89-102, 192, 213, 215, 234-235.

³⁷ Κατσαντζή, *Το πεζό ποίημα*, σ. 74, 86-88.

³⁸ Κατσαντζή, *Το πεζό ποίημα*, σ. 17-18, 93-95, 191-192, 215-218, 281-284, 345-349.

³⁹ Βασιλά, *Η εξέγερση των κοριτσιών*, σ. 215, 220-221.

⁴⁰ Η Έλλη Σολωμοπούλου μεταφράζει στον *Κόσμο* [Ζημόνη] λογοτεχνικά κείμενα και άρθρα (Ματίλα Σεραφίμ, «Νακαλιάντικα Παράμυθα: Μεγάλης», (μτφθ. Έλλη Σολωμοπούλου), *Κόσμος* [Ζημόνη], τ. 6 (1-3-1909), σ. 99, «Αι αρχαίαι», *Κόσμος*, τ.

μεταφράσεις που μπορεί να αποτελούν άδηλες γυναικείες συνεργισίες. Είναι κάτι που δεν μπορεί να τεκμηριωθεί πλήρως, αλλά υπάρχουν κάποιες ενδείξεις: τελείως άγνωστο όνομα συγγραφέα, εξωτική καταγωγή (αραβική ή ισπανοίικη), θέμα από γυναικεία οπτική, ψευδώνυμη μετάφραση. Για παράδειγμα στη *Ναυτική Δόξα* δημοσιεύονται «λυρικοί στίχοι του Άρθουρ Σιν – Αρσιάντ» σε «Μετάφραση εκ του αραβικού Άδρηστος», που υπομνιάζονται ότι είναι γραμμένοι από γυναίκα, γιατί περιγράφει τον έρωτα με ένα ναύτη.⁴¹ Έτσι οι συνεργισίες εντείνουν τον εξωτισμό του κειμένου τους και ανταρούν κύρος από τον Ξένο συγγραφέα που υποδύονται.

Ανάλογο διαισεολογητικό ρόλο υποδύεται μια συνεργισία της *Ελληνικής Επιθεώρησης* με το σταθιστο ψευδώνυμο Αμασουλιά, που δημοσιεύει κάποιες μελέτες για την τέχνη και πολιτικά άρθρα.⁴² Κι όμως στην περίοδο που εξετάζω είναι ελάχιστες οι λογοτεχνικές και ειδικότερες κριτικές ή οι μελέτες που δημοσιεύονται από γυναίκες,⁴³ η Αμασουλιά παρουνιάζει τις κριτικές της ή τα πολιτικά άρθρα της ως αναδημοσίευση συζητήσεων που άκουσε ή ως επιστολές που έλαβε. Αυτό νομιμοποιεί τον διαισεολογητικό ρόλο, τονίζοντας το περιεχόμενο και όχι το γεγονός της γραφής, και δίνοντας της το δικαίωμα να συμμετέχει στη δημόσια σφαίρα με ένα είδος λόγου διαφορετικό από τη λογοτεχνία, στην οποία η γυναικεία παρούσα ήταν δεκτή, με όποιες επιφυλάξεις.

Είναι αξιοσημείωτο ότι σε μια εποχή που η γυναικεία ψήφος θεωρείται ουτοπικό αίτημα, οι γυναίκες διεκδικούν τις *Ελληνικές Επιθεώρησης* και του *Πανελληνίου* δημοσιεύουν άρθρα με σαφείς πολιτικές θέσεις. Οι ίδιες συχνά αιτιολογούν τις παρεμβάσεις τους με βάση την κλιόμενη εθνική περίσταση των Βαλκανικών

63 (1-8-1911) σ. 282-283), και ένα μυστηριώδες σε συνέχειες (βλ. Β. Τουργιέρηφ, «Η Άσσια: μυστηριώδες» (μτφ. Έλλη Σολομωνίδου), τ. 27-33 (1-2-1910 – 14-5-1910) σπιν 466-467. Αντίστοιχα η Διάξ στην *Εθνική Ζωή* (1921-22).

41. Σιν – Αρσιάντ, «Λυρικοί στίχοι», (μτφ. Άδρηστος), *Ναυτική Δόξα*, τ. 3, (18-2-1918), σ. 5-6.

42. Αμασουλιά, «Κριτικές και σκέψεις», *Ελληνική Επιθεώρησης*, τομ. Η', τ. 85 (Νοεμ. 1914), σ. 225 και τ. 86 (Δεκ. 1914), σ. 278-279. Αμασουλιά, «Νοσολογική φιλολογία: σκέψεις», τομ. Η', τ. 87 (Ιαν. 1915), σ. 314-316 και τ. 88 (Φεβρ. 1915), σ. 335-337. Αμασουλιά, «Πολιτική Σκέψεις (Βοήθημα δια τον ιστορικό του αιώρα του μέλλοντος», *Ελληνική Επιθεώρησης*, τομ. Η', τ. 89 (Μαρτ. 1915), σ. 458.

43. Εξάερση αυτοτελών κριτικών της Πετρούλας Υψηλοπούλα στα *Ταξίματα*, της Άλκη Θούλου στον *Πηγάδι*, η θεατρική κριτική της Ειρήνης Δημητριάκοπούλου στον *Κόσμο* κριτική και οι μελέτες, κυρίως παιδαγωγικού περιεχομένου που δημοσιεύονται στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*.

και του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Αντίστοιχα, πηος το τέλος της περιόδου που εξετάζω, και με αφορμή την συζήτηση στη Βουλή για τη γυναικεία ψήφο το 1920, τα άρθρα που έχω εντοπίσει γράφονται από άνδρες. Τα περισσότερα είναι θετικά, και μάλιστα σε περιδικά της Στιούνης, συνδέοντας τη λογοτεχνική παρούσα των γυναικών με την χειραφέτηση.⁴⁴ Ένα ανυπόγραφο άρθρο που δημοσιεύθηκε στο περιδικό οι *Νέοι* το 1920, όμως παρουνιάζει τη γυναικεία λογοτεχνία ως ανεπιχειρήματα στη γυναικεία ψήφο:

«Ο λεγόμενος «μπαμλεισμός», ήγουν το ανεκτικότητα του αιώνας αδιοδωθότου θηλεως και εις την φιλολογίαν, είναι καιρός που μαοτίζει τον τόπον μας. Και εν όσω μεν περιωρίετο εις τα στενά όρια κάποιου είδους «γυναικείας φιλολογίας» η «μιανία» αυτή δεν παρουνιάζε κανένα κίνδυνο για μας τους «φληπύχους άνδρες». Δουλειά δεν έχουν, λέγαμε, διαβάλλον μερικά βιβλία, προοσταθούν να γράφουν κι αυτές μεδικές σελίδες, που στο κάτω-κάτω δεν είμαστε υποχρεωμένοι να τις διαβάσομε.

Αφ' ότου όμως το φύσει θεασύτατον θήναι ποτάνθη τους νηγιμούς και κάποιες άλλης φιλοδοξίας, όχι στενώς πλεόν φιλολογικής, τα πείγματα αλλάξιν. Το guarda e passa δεν έφρασε για μέσο αμύνης. Έγνε αιοθητή η αντίγκη ενεργού απτιδράσεως. Αλλά ως δούμε που έγκραται ο κίνδυνος. Η γυναικεία θέλει να ψηφίη. Γιατί, Γιατί, λέγει, εμεις οι άνδρες την αδικούμε. Και πώς την αδικούμε; Να, δεν την αφήνομε να δουλέψη κι αυτή λίγο, να «δράση κοινωνικώς» [...] Βαρέθηκε να μας έχει σκιάβους, θέλει κι αυτή να δοκιμάσει τη σκιάβιά. Διότι περι αυτού πηόκειται. Όλα τ' άλλα [...] είναι προφάσεις.»⁴⁵

Έτσι πηος το τέλος της περιόδου που εξετάζω φαίνεται η γυναικεία προόβαση στη δημόσια σφαίρα να ενισχύεται, έστω και ερδσον προκαλάι τέτοιες απτιδράσεις. Μάλιστα στο περιδικό που γράφονται

44. Γ.Β. Τσοκόπουλος, «Η ψήφος των γυναικών», *Ελληνική Επιθεώρησης*, τ. 139 (Μάιος 1919), σ. 611. Δάφνης, «Σημειώσεις ενός μπρός», *Παναοθήνη*, τομ. ΙΘ', τ. 226-227 (Δεκ. 1919-Ιαν. 1920), σ. 85. Άγγ. Κασσιόγλης, «Επιτααία έτηηματα: Οάλος φεμινισμός», *Νέα Ζωή* [Στιούνη] τ. 3/38 (2-2-1920), σ. 39. Άγγ. Κασσιόγλης, «Επιτααία έτηηματα: Πολός φεμινισμός», *Νέα Ζωή* [Στιούνη] τ. 4/39 (9-2-1920), σ. 52. Δέλος Βενέτης, «Ταξίματα στη *Νέα Ζωή*», *Νέα Ζωή* [Στιούνη] τ. 14/49 (19-4-1920), σ. 221. Δέλος Βενέτης, «Φεμινισμός: Μιά όστη γυναικεία», *Νέα Ζωή* [Στιούνη] τ. 20/53 (1-5-1920), σ. 307.

45. Ο. Νέοι, «Σημειώματα: Η και Παγγέν και ο ελληνικός φεμινισμός», *Οι Νέοι*, τ. 7-8 (1-5-1920), σ. 186.

αυτά υπάχθουν αξιόλογες συνεργασίες του Άλκη Θυγύλου και της Γαλάτειας Καζαντζάκη. Στα περιοδικά του 1920-22 που έχω ερευνήσει, τα μέσα νομιμοποίησης που ανέφερα στην αρχή της παρουσίασής μου (ψευδώνυμα, άδηλες συνεργασίες κτλ) απόνουν και η γυναικεία παρουσία ενοχοίζεται, κυρίως σε περιοδικά ποικίλης ύλης, όπως η *Εθνική Ζωή* ή ο *Παντογνώστης*. Αυτή είναι ένας βασικός διαχωρισμός που προκύπτει από την έρευνά μου στα περιοδικά της περιόδου. Τα αυστηρά λογοτεχνικά και φιλοδόξα περιοδικά της Αθήνας όπως οι *Νέοι*, ο *Πυρός*, η *Μοΐσα*, η *Κριτική και Ποίηση*, ο *Βωμός*, ο *Μαύρος Τίτρος*, η *Νουμάς*, η *Πανακοθήκη* περιλαμβάνουν ελάχιστες γυναικείες συνεργασίες πέρα από τις γνωστές και γραμματολογικά (Άλκη Θυγύλο, Μιθριδάτης, Γαλάτεια Καζαντζάκη, Αιμίλια Δάφνη). Αυτά τα περιοδικά είναι που διαμόρφωσαν τον σημεινικό κανόνα των λογοτεχνικών της εποχής.

Κατάληγοντας, πιστεύω ότι η περίοδος 1909-1922 αποτέλεσε μια περίοδο ξύμωσης για τη διεκδίκηση της δημόσιας σφαιρας από τις γυναίκες. Η συμμετοχή των γυναικών στα κοινά λόγια των ποέμων, με τη φιλανθρωπική δόση και την εργασία λόγου της λευκανδρίας⁴⁶ οδήγηε στη σταδιακή αποδέσμευση του γυναικείου λόγου από την αναξίτητος της νομιμοποίησης. Η παρουσία γυναικών συντελεστών ή η ανάκληση προβολής της πνευματικής προόδου κάποιων περιοχών, όπως της Σμύρνης, δίνει βήμα στον γυναικείο λόγο, κυρίως το λογοτεχνικό. Η πρόσληψη του λόγου αυτού σταδιακά συνδέεται με τη γυναικεία χειραφέτηση, προοδικώντας αντιδράσεις, θετικές ή αρνητικές. Η πρόσληψη του γυναικείου λογοτεχνικού λόγου, στην περίοδο αυτή και αργότερα γίνεται κυρίως με βάση το φύλο, πράγμα που αναδεικνύει ότι ο γυναικείος λόγος δεν γίνεται ακόμη δεκτός ως ισότιμος. Προς το τέλος όμως της περιόδου αυτής οι γυναίκες δε χρειάζονται πια νομιμοποιήσουν την πρόσβασή τους στη δημόσια σφαίρα. Ανοίγει έτσι ο δρόμος για μια νέα γενιά λογοτεχνικών, του Μαστοράδημου, που θα διατυπώσει τη γυναικεία εμπειρία πολύ πιο έντονα.

46. «Ποικίλη Σελίς: Η αξία της Γυναικός», *Πανακοθήκη*, τ. 198 (Αύγ. 1917), σ. 63: «Μετά τον πόλεμον θα διανοιγούνοι νέοι ορίζονται δράσεις δια την γυναικεία εις την παλάστια της ζωής: Η γυνή θα συνεργωνισθεί τον άνδρα εις όλα τα στάδια του βίου, πράγμα το οποίο θα αυξήση την αξία της».

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Περιοδικά που ερευνήθηκαν

Αθήνα: Νάγκισσος (1909-10), *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου* (1909-1922), *Αθών*, (1910), *Πανελλήνιον* (1913-1914), *Ελληνική Επιθεώρησις* (είδα 1914-1920), *Κριτική και Ποίηση* (1915, 1916, 1919), *Εθνική Ζωή* (1916-17), *Πανακοθήκη* (είδα 1916-1920), *Ελληνικός Κόσμος* (1917), *Πυρός* (1917-1919), *Ναυτική Δόξα* (1918), *Οι Νέοι* (1919-1920), *Μαύρος Τίτρος* (1919-1920), *Εθνική Ζωή* (1921-22), *Ο Νουμάς* (είδα 1921-22).

Αλεξάνδρεια: *Γράμματα* (είδα 1911-12), *Νέα Ζωή* (είδα 1909-1913), *Σμύρνη: Κόσμος* (1908-1912), *Ανταρσία* (1910-11), *Νέα Ζωή* (1913-14 και 1920, 1922)

Κωνστανί (Μικρός Δοκίος): *Αιολικός Αστήρ* (1911-14).

Ενδεικτικός Κατάλογος αυτοτελών εκδόσεων από γυναίκες 1909-1922

Ποιητικές συλλογές: Ουδάνη, *Σαν όνειρα* (1909),⁴⁷ Ελένη Σβορώνου, *Δελινά* (1910),⁴⁸ Ελένη Δάισρη, *Ποιήματα* (1911),⁴⁹ Κοτόια Δ. Κατσουρού, *Η Μοΐσα* (1911), *Αύρας Στροφές* (1918),⁵⁰ Αγγελος Σίβυλλας [Α. Παπανοστόλου ή Πατρίνου], *Τραγούδια* (Σύγχος 1911),⁵¹ Ιφιγένεια Γκάκα, *Λουΐλια* (Τρίκαλα 1912),⁵² Ειρήνη Δεντινίου, *Σονέττα* (1916),⁵³ Αικατερίνη Κατσουρού, *Τραγούδια* (1914), *Τραγούδια: Δευτέρα σε-ρά* (1918),⁵⁴ Κορηγία Ε. Τεφανιώτου – Προβεξιάτου, *Χαίρε ειρήνη!*

47. Ν. Γ. Πολίτης, *Ελληνική βιβλιογραφία: κατάλογος των εν Ελλάδι ή υπό Ελλήνων αλληλογράφου εκδόσεων βιβλίων από του έτους 1907*, τ. Β', Αθήνα 1911, σ. 211.

48. Σαββίδης – Τσαντανούλου, «Μικρή ανθολογία ποιησις Ελληνίδων», *Νέα Εστία*, τομ. 112, τ. 1331 (Χαριστογένεια 1982), 11-41, σ. 16, 16 και ΣΠ. [Στίλιων Πιρτακίς], «Δελινά», *Κόσμος* [Σμύρνη], τ. 38 (15-7-1910), σ. 279-280.

49. Γ. Π. Σαββίδης, Ελένη Τσαντανούλου, «Μικρή ανθολογία» ό.π. Πολίτης, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Γ' 1 (1911-1920), Αθήνα 1927, σ. 180.

50. Πολίτης, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Γ' 1, σ. 172.

51. στο ίδιο, σ. 219.

52. στο ίδιο, σ. 154.

53. «Νέα βιβλία», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 7 (1917-19), σ. 234. Σαββίδης – Τσαντανούλου, «Μικρή ανθολογία», σ.17 και Πολίτης, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Γ' 1, σ. 156. Της ίδιας από τον κότσιο του σαλιανού και οι δύο έδαυτοι. *Δημήτρια* (1907), ανυφίσεται στο Πολίτης, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 69.

54. «Νέα εκδόσεις», *Ελληνική Επιθεώρησις*, τομ. 8, τ. 86, (1-12-1914), σ. 298. Πολίτης, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Γ' 1, σ. 172.

(Κων/πόλη, 1918),⁵⁵ Μυθιστόματα, *Τραγούδια* (1919),⁵⁶ Άδεια Πηλεία, *Διαβάνοντας* (Αλεξάνδρεια 1919),⁵⁷ *Επιτάδα Δ. Βοντζαλίδου, Μενεξέδες* (1920),⁵⁸ Κλασερέτη Διάδα-Μαλιόμου, *Στο διάβα μου* (1922).⁵⁹

Θέατρο και τεξονογραφία: Α. Ν. Παπαδοπούλου, *Αναμνήσεις και Εντυπώσεις* (Κων/πόλη 1911),⁶⁰ *Ειρήνη Δημητράκοπούλου, Η Υιοθετημένη* (1914),⁶¹ *Άλκη Θούλου, Ο χορός του Βοριά. Η ομορφιά που σκοτώνει: Μονόπρακτα δράματα* (1915),⁶² *Αμαλία Δ. Ψάτση, Οι αθάνατοι* (1915),⁶³ *Ανθίου, Εικόνες συγχροσίου ελληνικού βίου* (1917),⁶⁴ *Σταυρούλα Μαγκρέτου, Δηγήματα και σκέψεις* (1920),⁶⁵ *Αιμ. Κούρτζη, Γιορτα νιχτις. Οι γέροι* (θεατρικό, 1921),⁶⁶ *Γ. Καζαντζάκη, Ο άρχοντας ο Μουραγιός και η αδελφή του* (θεατρικό, 1919),⁶⁷ *Τη νύχτα τ' Άη Γιάννη* (να άλλα δράματα) (1921),⁶⁸ *Άδωνη Παπαδοπούλου, Από τα-προς της ελληνικής γής* (1921).⁶⁹

Παιδική λογοτεχνία: Πηνελόπη Δέλτα *Για την Παργιά*, (1909), *Παραμύθι γωός όνομα* (Αοιδίνο 1910), *Στον καιρό του Βουλγαροκτόνου* (1911), *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, Η ολοπράση βασίλισσα*, (1915)⁷⁰ *Η Φορτηνή, Ο μαγευμένος αγγαλίδης, Η καλή νεράδα* (1917), *Ιωλμία Άδωνούμη, Τρία παιδιά: Μαθήα -Παύλος -Αλέκος*, (1916), *Όλοι μαζί*

55. Πολίτης, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Γ'1, σ. 227.

56. Δημήτρης Αντόρος, *Οι Ελληνίδες στα γράμματα μας*, Αθήνα 1966, 23 και Σ., «Με λίγα λόγια», *Νέα Ζωή* [Σμύρνη], τ. 6/41 (23-2-1920), σ. 94. Πολίτης, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Γ'1, σ. 193.

57. «Νέα εκδόσεις», *Πρωτοθήκη*, τομ. ΙΘ', τ. 224-225 (Οκτ.-Νοέμ. 1919), σσφύλλο. Σύνταξη τεξών ποιημάτων.

58. Πολίτης, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Γ'1, σ. 149.

59. Αντόρος, *Οι Ελληνίδες στα γράμματα μας*, 26.

60. Πολίτης, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Γ'1, σ. 207.

61. «Γράμμες», *Ελληνική Επιθεώρησης*, τόμ. 7, τ. 84, (1-10-1914), σ. 245. «Βιβλία και περιοδικά: τα Τραγούδια», *Ελληνική Επιθεώρησης*, τόμ. 12, τ. 134, (1-12-1918), σ. 558.

Πολίτης, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Γ'1, σ. 157.

62. στο ίδιο σ. 139.

63. στο ίδιο σ. 237.

64. στο ίδιο, τ. Γ'1, σ. 141.

65. Άγγελος Δάξας, «Εκδόσεις: Σταυρούλα Μαγκρέτου: *Δηγήματα και σκέψεις*», *Ελληνική Επιθεώρησης*, τόμ. 14, τ. 158 (1-12-1920), σ. 15. Πολίτης, *ό.π.* σ. 186.

66. Κώστας Παπαρθεογιού, «Αμαλία Στραφ. Δάφνη», στο *Γιάννης Δάλλας* (επιμ.), *Η παλαιότερη τεξογραφία μας από τις αρχές της ως τον πρώτο πατριότισμο πάλαιο: τόμος ΙΔ' (1900-1914)*, Σοκόλης, Αθήνα σ. 302.

67. «Νέα βιβλία», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 7 (1917-19), σ. 253. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 167.

68. Άρβία Καστανάκη, «Τολάσσα Καζαντζάκη», στο *Γιάννης Δάλλας* (επιμ.), *Η παλαιότερη τεξογραφία μας από τις αρχές της ως τον πρώτο πατριότισμο πάλαιο: τόμος Ι' (1900-1914)*, Σοκόλης, Αθήνα σ. 425.

69. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 207.

70. Τριανταφυλλίδης, «Η γλώσσα μας», 189.

(1919),⁷¹ *Ο βάτραχος που βαριέται και άλλες ιστορίες* (1919),⁷² *Στην Κοζάνη* (1920),⁷³ *Σταυρούλα Μαγκρέτου, Μικρά-μικρά για παιδιά* (1920), *Δ. Ζαρίφη, Ιστορίες του Παλιού καινού: Περούσας, Περούσφότη, για μικρά παιδιά, διασκευασμένη από τα αγγλικά*,⁷⁴ *Αλεξάνδρα Σ. Δέλτα, Μύθοι και Θούλοι* (1920).⁷⁵

71. Τριανταφυλλίδης, «Η γλώσσα μας», 180. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 159. «Νέα εκδόσεις», *Πρωτοθήκη*, τομ. Κ', τ. 233-234 (Ιουλ.-Αυγ. 1920), σσφύλλο.

72. Δημήτρης Τάκος, «Ελληνίδες της λογοτεχνίας», *Νέα Εστία*, τομ. 112, τ. 1331 (Χριστούγεννα 1982), 180-207, σ. 191. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 159.

73. Πολίτης, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Γ'1, σ. 160. «Νέα εκδόσεις», *Πρωτοθήκη*, τομ. Κ', τ. 237-238 (Νοέμ.-Δεκ. 1920), σσφύλλο.

74. «Νέες εκδόσεις», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*.

75. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 156. «Νέα εκδόσεις», *Πρωτοθήκη*, τομ. Κ', τ. 237-238 (Νοέμ.-Δεκ. 1920), σ. 81.